

Аңгыс
емниң чо-
валчылары

Буянныг
ачы-дуза

Маадыр
угбавыс

129 (18556)

31-де үнүш эгелдөө

shyn.ru

mtuva@mail.ru

mtuva@yandex.ru

портал хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь

16

четверг

Уран чүүл

«ОРУС НАЦИОНАЛ БАЛЕТ» – Тыва сценада

Аңгыр Аракчаа танцылап тур(ортузунда).

Октябрь 13-те В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга «Орус Национал балеттиң» «Шопениана» болгаш «Ромео биле Джульетта» деп шиилери уран чүүлге сонуургалдыг кызылчыларга солун белек болган.

Улуг театрының сылдыстары Сергей Радченко биле Марис Тиепаның 1989 чылда тургусканы «Москваның фестиваль-ба-

леди» деп бир дугаар хамаарышпас коллективи бүгү делегейге алдаржаан. 80 чылдарда, эде тургустунуушкун үезинде, совет балеттиң сурагылыг хореографтары база танчылары хостуг чогаадыкчы аргалыг болуп, Улуг Орус балеттиң чаңчылдарын быжыктырып база уран чүүлге чаа ындыг агымны кириген.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Чаа Чазактың кежигүннери

Дүүн Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ийги чыгыжының бирги сессиязының ийги хуралынга ажил-агыйжы 77 айтырыгны сайгарып көргөн. Оларның аразында Тываның Чазааның чаарттыг тургузуунуң кежигүннерин бадылаан.

Тываның Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол бодунуң оралакчыларын шиитпирде, үре-түнелдиг ажил-чорудулгазын, тывыгын, тутунгур ажил-агыйжы чоруун, бурунгаар санаашкыннарлыг сорулгаларын база өөренип көргөнген депутаттарга тайылбырлаан. «Делегейде болуушкуннар, ылавылаарга, Украинада хөдөлишкиннер чурттуң удур-

тулгазын чаа-чаа шиитпирлерни хүлээп алырынга чедирген. Ооң аразында 2015 чылдың бюджет айтырыгы нарын: бар акша-хөреңгини шын ажылга, инвестицияларны хаара тударын үе негеп келген. Республиканың көдээ ажил-агый сайыдынга С. Огневту сүмөлээрде, ооң-биле ажил-агыйжы чугааны кылып тура, көдээде чурттап турарларга таарыштыр хүлээп алган тускай сорулгалыг программалар чогумчалыг боттанышкын албаанын билип алдым. Көдээ черлерде эргижирзэн бажыңнарда чурттакчыларны көжүрер программа биле ажилдап тура, ындыг-ла эрги оран-саваларны ийикпе, эргим чимчээшкинден кога-

раан чуртталга шөлдериниң кирип турарындан, тускай сорулгалыг программаларның акшаландырышкыныч кырбзэн таварылгаларны дыңнаарга, адырларның удуртукчуларының ажылын кайы хире бири илдеңдир деп түнелге келдим. Ынчангаш бо удаада оралакчыларның санын тос чедирип, эрге-байдалын бедидери-биле сайыт эрге-дужаалды база сүмеледим. Ол дээрже, секретариаттарны болгаш аппарат санын кызырбышаан, акша-хөреңгини камнап алырының аргазы-дыр» — деп, Чазак Даргазы онзалал айткан.

Чуртталга-коммунал адырында үр чылдарда удуртукчулап чоруур Владимир

Александрович Фалалеевти ол бодунуң бирги оралакчызынга сүмөлээни «сайыттар кабиндинде» чаа кижиге болган. «Энергетика база чуртталга-коммунал ажил-агыйжыныч кичээнгейни угландырып, соңгаарладып болбас шиитпирлерни үндүрери чугула. Хову-Аксы суурга одалга сезонунда болган озал-ондак коммунал четкилерде байдал эки эвесин херечилзэн. Хөй-хөй чылдар дургузунда чер иштинде-даа, объектилерде-даа хоорзаларны чаартырыңче акшаландырышкынны аңгылаваан. Ындыг байдал чүгле Тывада эвес, а бүгү чуртта. Республиканың хөгжүлдээниң бир кол өзү — инфраструктура.

(Уланчызы 7-ги арында) ➡

АДА-ЧУРТТУ КАМГАЛААР ДЭЭШ...

Россияның Чепсектиг Күштеринге албан эрттирер назы четкен болгаш шеригже кыйгыртырын соңгаарлаткан хамаатыларны 2014 чылдың күзүн келдиртип турарынга хамаарыштыр парламента конференциязын Тыва Республиканың шериг комиссары, полковник Юрий Марков дүүн, октябрь 15-те, эрттирген.

Республиканың массалыг информация чепсектериниң ажил-адырларына ооң дыңнатканы биле алырга, бо күзүн шеригже 708 хамаатыларны кыйгырткан. Тывадан шеригже келдирткен оолдарның хөй кезин, 410 кижиге мото-адыгжы шериг кезектеринге албан-хүлээлгезин эрттирер. Шериг-далай флотунче — 25, шериг-агаар күштеринче — 13, шериг-космиктиг күштерге — 20 дээш, өске-даа кезектерге Тываның оолдарын кыйгыртыр. Чижээлээр, Чөөн-Хемчик кожундан хөгжүмчү Эртине Тумат РФ-тиң Камгалал яамызының ансамблинге шериг албанын эрттирер. Россияның Камгалал яамызының Чигине штавының курлавырынче келдиртири-биле 60 хире оолдарны шилип турар.

«Шеригже келдиртип турар оолдарны дайынчы хөдөлишкиннерге кириштире берип болур бе?» — деп айтырыгга шериг албанын келдиришкын биле эрттирп турар солдаттары дайынчы хөдөлишкиннерге кириштирбес деп айтышкын Россияның Камгалал яамызының үстүкү удуртулгазындан бар деп, республиканың шериг комиссары харыылааш, бо чылын шеригже келдиртип турар хамаатылар Крым Республикага база шериг албаны эрттирбес дээрзин дыңнаткан.

Парламент конференциязын хаал тура, республиканың шериг комиссары Юрий Марков бодунуң ажилының телефонун дугаарын айтып берип, бир эвес шеригде оолдарыга хамаарыштыр кончук берге айтырылгар тыптып кээр болза, ол телефон таварыштыр харылзажырын адаиелерге массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чарлаарын дилзэн.

Республиканың шериг комиссарының телефону: 2-33-20.

«Шынын» корр.

Хүннүң медээлери

ЧАА УДУРТУКЧУНУ
ТАНЫШТЫРГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Россияның Истелге комитетинин Тыва Республикада истелге эргелелинин чаа удуртукчузу Андрей Потапов ужурашкан.

Ону регионнуң удуртукчузу, РФ-тиң Истелге комитетинин кадр эргелелинин удуртукчунун оралакчызы Александр Кучер таныштырган. Аңаа мурнунда ажылдап турган Николай Шаронов база олуршкан.

Александр Кучер 46 харлыг чаа удуртукчуну истелге болгаш прокурор ажыл-чорудулгага 20 чыл стажтыг деп үнө-

лээн. Ол Чечен Республикага Иваново болгаш Астрахань областарга чедишкенин ажылдап чораан. Ниитилелди улам ыңай сайзырадырынга истелге ажылының ужурашканын сайзыраңгайжыдар херекке күжүн болгаш билиин моон соңгаардаа бээрин Андрей Потапов Тываның Баштыңыга бүзүрүткен. Шолбан Кара-оол чаа удуртукчунун моон соңгаар албан-хүлээлгезинге чедишкенин күзүз болгаш Тывага үрө-түнүлдиг ажылы дээш Николай Шароновка өөрүп четтиргенин илергейлээн болгаш чаа черге чедишкенин күзүз.

ДИЛЭЭШКИНИ АМ-ДАА
КҮШТЕЛДИРЕР

Тожу кожуунун девискээринде 6 хүн дургузунда дилеп турар Ми-8 деп вертолеттун экипажының төрелдери-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база катап ужурашкан.

Ол «ТываАвианың» директору Юрий Шинин ачазы болгаш өөнүн ишти-биле, борт-механик Эдуард Донгактын өөнүн ишти-биле ужурашкан. Келген төрелдеринин кол дилээ-дилээшкени ам-даа күштелдирери, аңаа черде турар дериг-херекселдерни ажылгаары болган.

Тываның Баштыңы дилээш-кин-камгалал ажылдары вертолет тывылгыже чедир үргүлчүлээр, черле соксавас деп бүзүрүткен. «Эң кол чүүл-идегелди оксунмазын силерден дилеп тур мен. Бис база идегеп турар бис, төнчүзүңге чедир дилээр бис — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Ол оолдар-биле кады каш-даа катап ужураш чораан мен. Оларның бедик мергежилдинге бүзүрээр мен. Амгы үеде 485 киж

оларны дилеп турар. Дээрден-даа, чер кырындан-даа дилээш-кин чоруп турар. Дыка хей кижиле хаара туттунган, аң хайгааракчыларын, арга даамалдарын келдирткен. Түннелдин чогу хомуданчыг, дилээш-кинни ам-даа күштелдирер бис. Тутунарын, манаарын силерден дилеп тур мен».

«Дилеп турарыңарны, шупту улустун кызыдып турарын билир мен — деп, «ТываАвианың» директорунун өөнүн ишти Валентина Шин чугаалаан. — Дыка хей черни шинчилеп каапкан, тайга улуг. Черден дилээш-кин күштелдирер болза эки. Тус черни оолдарын эвилелдээр херек, олар девискээрин аажок эки билерлер болгай».

Бүгү хемчеглерни алырын республика Баштыңы аазаан.

ТЫВАНЫҢ «АФГАНЧЫЛАРЫ-БИЛЕ»
УЖУРАШКАН

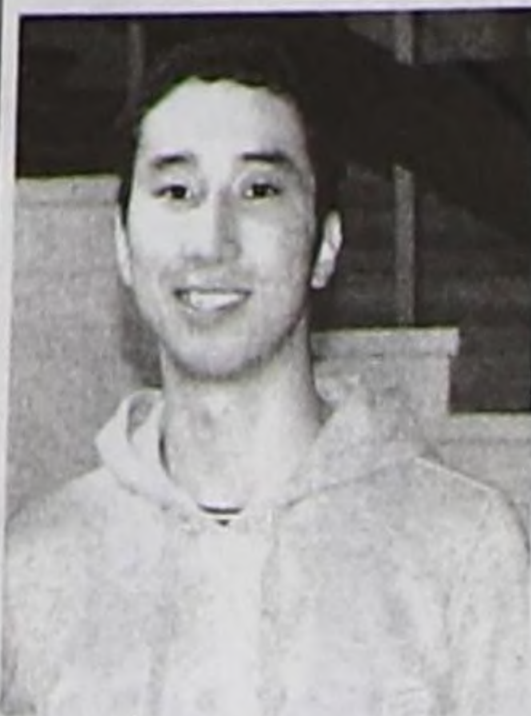
Ниити-россияның «Афганистанның хоочуннарының россияжи эвилели» хей-ниити организациязының төп күүсекчи комитетинин удуртукчузу, Күрүне Думазында «Чаңгыс демниг Россия» партияның фракциязының удуртукчунун бирги оралакчызының дузалакчызы Владимир Колесов Тывада чедип келген.

Москвадан келген аалчы Афганистанның хоочуннары-

ның республика салбырының удуртукчулары-биле ужурашкан. Улуг-Хем кожуунда афганчы дайынчылар-биле чугаалашкан. Регион салбырының ээлчеглиг конференциязының ажылынга киришкен. Ниити-россияның хей-ниити организациязының дээди удуртук-чазының өмүнээзинден Владимир Колесов тыва салбырының идеп-кейлиглеринге шаңалдарны тывыскаан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

«ОРУС НАЦИОНАЛ БАЛЕТ» — Тыва сценада

Аңгыр Аракчаа.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Сөөлзүредир РФ-тиң алдарлыг артистери Сергей база Елена Радченколорның удуртук-чазы-биле «Орус Национал балет» деп эде адаан.

Орус балеттин хуулгаазын сылдызы Майя Плисецкая-биле ойнап турган труппаның башкарыкчы артизи — Сергей Радченко, Улуг театрының сценазынга 25 чыл ажылдаан. Бөгүн балет уран чүүлүнүн хааны, чеден ажыг тергилер танчычылардан тургустунган бөлүктү чедиш-кинниг удуртуп турар. Аңгы-аңгы үелерде аңаа Улуг, Мариин, Пермьниң база Киевтин, Казаньның, Риганын, Уфанын театрларының башкарыкчы солистери тергилеп турган.

«Бистиң кол сорулгавыс — амгы үениң көрүкчүлери-нин классиктиг орус балетке сонургалын оттурары» — деп, Сергей Радченко санап турар. «Орус Национал балет» деп ат оон тывылган.

Коллективтин репертуарында балеттин шупту шыгараңгай шиилери: «Куулуг хөл», «Удуп чыдар чараш кыс», «Дон Кихот», «Жизель», «Кармен-сюита», «Пахита», «Щелкунчик», «Баядерка», «Золушка», «Раймонда», «Сильфида» база орус болгаш делегей классиказындан концерт программасы бар.

«Орус Национал балеттин» бир онзагай чүүлү — кандыг-даа сценага тааржып, артистерниң чаңгыс автобуска сыңчып турары. Тюмень база Курганга көргүскен шиизин Лондоннуң «Альберт-холлга» база Нью-Йорктун «Метрополитенге» ол-ла шынары-биле өңгүр, чараш шимелдизи, костюмдары болгаш тергилер күүселдези-биле көргүзүптер. Оларның репертуары, шынары болгаш орус балеттин чаңчылын үрөзүн күүселдези чүгле бодунун курту Россияда эвес, даш-тыкы чурттарда база чедиш-кинниг чоруп турар.

20 чылдың иштинде Европаның, Азияның, Американың, Австралияның шупту чурттарында гастрольдап четкен.

«Орус Национал балеттин» шиилеринге Великобританияның кадыны Елизавета-II, Францияның президенттери Ф. Миттеран, Ж. Ширак, Германияның канцлерлери Г. Коль, А. Меркель, Грецияның, Испанияның, Италияның, Швецияның, Японияның премьер-министрлери олуржуп көргөн.

Сөөлгү 5 чылдарда Москвага чайгы балет сезонунга чедиш-кинниг кижип, Россия иштинге улуг гастрольдуг аян-чорукту эгелээн.

Ийи чыл бурунгаар С. Радченкоң труппазы «Куулуг хөл» деп шиизин Тывага бараалгаткан. Бо удаада чаңгыс актылыг «Шопениана» база «Ромео биле Джульетта» деп шиилерин тыва чонга бараалгадып келгени ол.

Понедельник ажыл хүнү-даа болза, чон зал долдур чыгып келген. Кызылчыларның балет уран чүүлүнге сонургалы улуг деп чувени бадыткаан.

«Фредерик Шопенниң сурагылыг Чедиги вальзынга тургускан «Шопениана» деп чаңгыс акты-

Елена Хорошева.

лыг шиизи-биле концерт эгелээн. Аныяк чогаалчының сагыш-сеткилинге ховаганнар ышкаш хоруй берген балерина кыстарның чырыткылыг овор-хевири чоруту чаңгыстап «дирлип», уруг бүрүзү катаптанымас чиик, чараш шимчээшкени-биле оолду сорук кирип турар. Ак харжыгаштар ышкаш кыстарның танцы-самын кайгамчык магадаашкын-биле көрдүвүс.

Ынакшылдың мөңгө төөгүзү «Ромео биле Джульеттаны» көргөш, артистерниң шимчээшкени, танцызы сөс чок-даа болза, оон утказын кижидораан билип оор. Сценаның шимелдизин, каасталгазын көөргө, 3D ышкаш, шынап-ла, хоорайда азы кудумчуда болуп турар ышкаш. Ромео биле Джульеттаның сөөлгү танцызында уругнуң сүнезини көстүр-көзүлбес, бүлүртүн ышкаш аңгыла-нып, деңзи чок, чиик шимчээш-киннерин, оон аялгазын дыңнааш, кижиниң сагыш-сеткили уярап, хөлзей бээр.

Балет — мага-боттун шимчээшкени-биле илередир уран чүүл. Тывада ол эки сайзыра-вайн турар-даа болза, чурттуң аңгы-аңгы хоорайларының опера, балет театрларында ажылдап чоруур чаңгыс чер-чурттуг-ларывыс хей. Бо «Орус Национал балеттин» составында бистиң чаңгыс чер-чурттууус бар деп билгеш, улустун сонургалы дам улгаткан. Ол кымыл дээрге, Улан-Удэниң хореография колледжизинин доозукчузу Аңгыр Аракчаа-дыр. Шилгедек дурт-сынныг, ак шырайлыг оол-биле чугаалажырывыска биче сеткилдиг, бөдүүн, ажык чаң-ныг кижиле болду. Аңгыр бодун таныштырды: «Кызылдың № 1 ортумаа школазынга өөренип тургаш, таңчы башкызы Влад-лена Бар-Хооевна Томурнуң сүмези, дузазы-биле 5 класс тургаш, Улан-Удэниң хореография колледжизинче өөренип чорупкан мен. Аңаа 8 чыл өөрөнгөш, чедиш-киннерлиг

дооскаш, Сибирийн уран чурт-дун күрүне академиязының хореография салбырының өөрөдиге-биле кирип алган. Москваже ажылдап чорупканым бо. Бо театрга ажылдаар-чаа-ла бир ай чартык бооп-мен. Бо кыска үе иштинде Россияның колдуу шупту бурун-нарынче чедип кааптым. Тывадан чорааш, Красноярск Иркутск хоорайларга, оон соң-да ноябрьда Прибалтикага, декабрьда Америка чурттарында ай иштинде чоруптар бис. Мы-чаар ажылдаарга солун-дун хей чер-чурт көрүп, яңы-бу-чоннарның амыдыралын таны-билип алдым.

Өг-бүлөвис 5 кижиле бис: аял-Чойгана Викторовна — пар-макер, ачам — Арслан Ни-лаевич — чурукчу, акым — Шеньянның Күрүне уни-ситетинин (Кыдат) сөөлгү рузунда, бичи дунмам Азия — Кызылдың №5 ортумаа шко-лазының 6 классчызы. Бисте өг-бүлөвис шупту чогаалчы у-ран чүүлге сонургалдыг улус бис. Авамның дооскан эрте-ре — хореограф, дунмам Азия база хореография школазын өөренип турар. Тывага кээр-төрелдерим бисти дыка эки

Александр Даев.

куп алды. Мээң-биле келген э-өөрүмнү изиг-ханнадып, азы карып-чемгерип хүндүлээр олар дыка өөрүп турду» — деп ол чугаалады.

Аңгыр Аракчааның коллег-лары-биле чугаалаштым. Елена Хорошева, «Орус Национал балеттин» солизи: «Орукка маш-навыс үрелгеш, бичи шаптар-зыннарга таваржып келдир-бинчалза-даа дыка эки утку алды. Тыва көрүкчүлөр дык кичээнгейлиг, культурулг чор-дур деп көрдүм. Келир чылы база албан кээр бис».

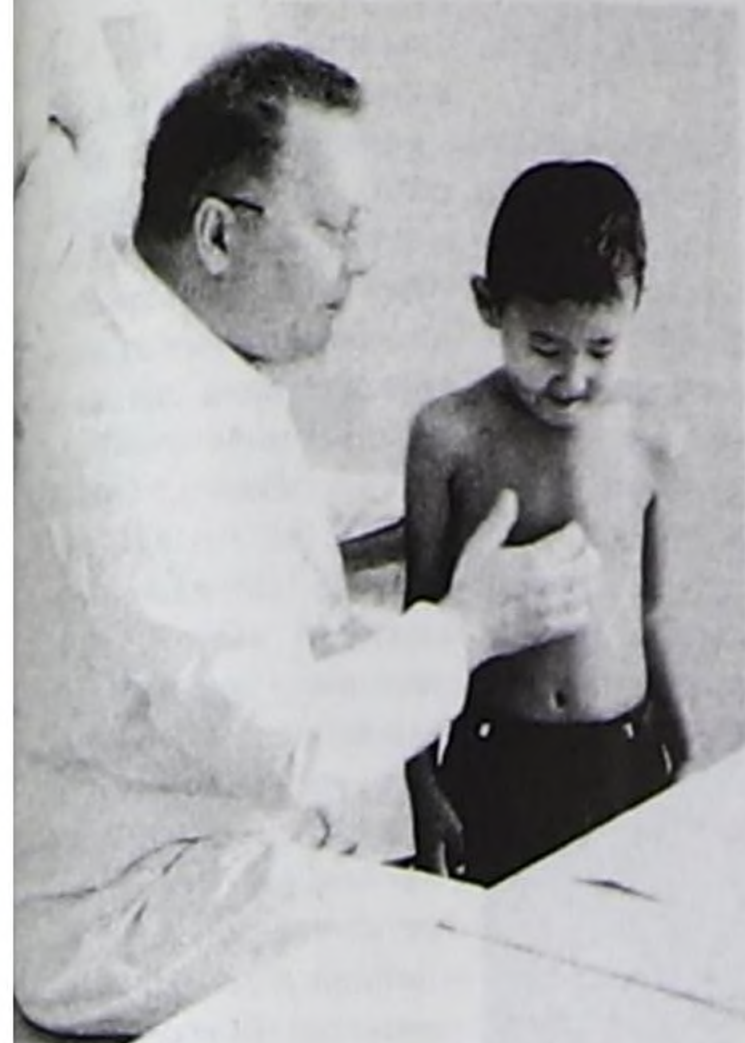
Александр Даев, театры-н солизи, уран чүүл удуртук-чунун оралакчызы: «Ийи бурунгаар маңаа келгеш, тыва чоннуң уран чүүлге сонурга-лын, хүндүлээчелин көргөн бис. Ынчангаш ам-даа кээр сорул-га лыг бис».

Аңгырның танцы башкызы оглун эки кижизиткени дээс оон ада-иезинге четтиргени илередип турду. Тывага келгеш Аңгыр ада-иезинин бажынын че-даа четпейн, гастроллору графиги ындыг турган боор ол-ла кежээ чоруптулар. Артист кижиниң ажылы, амыдыралы «дугуй кырынга» эртер болгай тура-соруу бедик, бурунгаар көрүштүг Тывавыстың оглунга ак орукту, чогаалдыкчы ажылы-га чедиш-киннерни күзеп каа-лы.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫНДА – ЧАШТАР

Сибирь федералдыг округунда кол уруглар ортопеди Дмитрий Рыжиков хүлээп алыышкын үезинде.

Новосибирскиниң Я.Л. Цивьян аттыг травматология болгаш ортопедияның эртем-шинчилел институтунуң Сибирь федералдыг округунда кол уруглар ортопеди Дмитрий Рыжиков найысылалга эл, уругларны хүлээп алган. Республиканың 1 гаар эмнелгезинин травматолог-ортопед эмчи, медицина эртемнеринин кандидаты Альберт Рыжиков база ооң-биле хүлээп алыышкынны чоткан. Хүлээп алыышкынның кол сорулгазы — Новосибирскиниң эртем-шинчилел институтунга (ЭШИ) бедик технологтуг эмчи дузазын көргүрү-биле кадында нарын диагнозтуг уругларны клирини болгаш тодарадыры.

Республиканың кожун, сумуларын орук-кураанга-даа торулбайн, ада-иелер ажы-төлүн уруглар ортопединге кирири-биле четкилеп алганнар.

Сибирь федералдыг округунуң кол уруглар ортопеди Дмитрий Владимировичинин демдегеп турары-биле, уругларның ортопедия адырында федералдыг төп биле республиканың аразында кады ажыл-чорудулгазы эки. Кады ажылдажылганың түннелинде Новосибирскиге бедик мергелдиг эмчи дузазын уругларга чедирери планнаттырган. «Уругларга кадык болзун дээш экини күзеп, ынакшыл, идегел-биле кады ажылдап турар бис. Сибирь федералдыг округтуң шупту регионнарыңча үнүшкүннерни кылып, эмчи дузазын көргүзөр сорулга салдырган. Тываже сөөлгү каптал бир чыл бурунгаар кээп чордус, ооң соонда биске, Новосибирскиге, дыка хөй уруглар эмчи дузазын алган. Бо удаада база уруглар хөй-дүр. Шуптузун хүлээп алыр бис» — деп, Дмитрий Рыжиков чугаалаан.

Бо хүнде ортопедия болгаш травматология адырында нарын байдалдыг уруглар хөй. Ол дээрже мунчу аарылгы уруглар-дыр. Бо байдал чүгле Россияда эвес, харын-даа делегейде нарын болгаш чидиг. Новосибирскиниң эртем-шинчилел институту мунчу аарынага хамаарыштыр эртем-шинчилелдерни чорудуп, кандидат болгаш доктор диссертацияларын камгалап, даштыкы база россияжи клиникалар-биле кады ажылдап турар. НЭШИ-де чылдың-на 10-12 муң кезишкыннерни кылып турар.

Республиканың 1 дугаар эмнелгезинин травматолог-ортопед эмчизи Альберт Донгактың чугаалааны-биле, уруглар ортопедияның диспансерлиг учедунда уругларның саны чылдан чылче өзүп орат. Ынчалза-даа бичи уругларга шинчилээшкынни эрте чорудуп турарындан байдал экижээн. Аңаа хамаарыштыр Тываның Баштыңының «Кадыкшыл оруу» деп төлөвилелди айтып болур. Ооң түннелинде чүгле ортопедия эвес, харын-даа нейроортопедия аарыг уругларны эрте тодарадып алыр арга бар апарган.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

УРУГЛАР АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИН ЧЕДИИШКИНИ

Ак-Довурак хоорайның уруглар албан черинин методисти Нелля Дүктүговна Дагба-ин ажыл-агыйының дугайында шайтырыгны салдым.

— Нелля Дүктүговна, Ак-Довурак хоорайда чеже назын элпээн уруглар албан черлерин бар? Оларның бо хүнде ишкэ белеткели кандыгыл?

— Ак-Довурак хоорайда 7 уруглар сады бар, ында 1230 киши чаштар хаара туттунган. Уруглар садтарында 127 башкы адрлар ажылдап турар. Ооң штинден 38 башкы дээди эртемниг. Кышка белеткеливис жырбас.

— Аш-чем талазы-биле андырылганар кандыгыл?

— Аш-чем талазы-биле хан-ырылгавыс эки, керээлер чарынган. Башкыларның, ажыл-ынарның шалыңы үе-шаанда түп турар.

— Шинтирлеттинмейн турар айтырыглар талазы-биле үнү чугаалап болур силер?

— Уруглар албан черлеринде садикте турар уругларның саны чыл санында көвүдөп турар, ынчангаш Ак-Довурак хоорайга немей уруглар садтарын тудары чугула.

— Ажыл-ижинге кызымак, бедик көргүзүлгү башкылардан кымнарны адап болур силер?

— «Светлячок» уруглар садының эргелекчизи Ольга Дадар-ооловна Монгуш база «Теремок» уруглар садының эргелекчизи Джитмаа Дунчур-

ооловна Хомушку Россия чергелиг «Бурунгаар көрүш» деп 100 тергин уруглар албан чери деп төлөвилелге киришкеш, Грант шаңналының эдилекчиси болган. Республика чергелиг «Чылдың кижизидикчи башкызы» деп мөөрейге Кара Олеговна Оюн база Шончалай Антоновна Саая киришкеш, 4000 акша шаңналга төлөпиг болганнар. Аныяк башкылардан «Сказка» уруглар садының кижизидикчи башкызы Аясмаа Дадар-ооловна Чадамба, «Светлячок» уруглар албан черинин башкызы Алдынай Всеволодовна Күжүгет ак сеткилдиг ажылдап турарлар.

Уруглар албан черлеринге чаштарны өөредиринге көргүзүп самбыраы чугула, бо талазы-биле ТР-ниң өөредилге яамызының мурнундан деткимчени бээрин дилээр-дир бис.

— Нелля Дүктүговна, айтырыгларга харылап бергениңер дээш четтирдим. Коллегаларыңарга чүнү күзээр силер.

— Кижизидикчи башкыларның (эрте берген-даа болза), профессионал байырлалын таварыштыр республиканың уруглар садтарының башкыларына болгаш ажылдакчыларына, коллегаларымга Ак-Довурак хоорайның өөредилге эргелигин мурнундан байыр чедирип, ажыл-ижинге чедишкыннерни, каң дег кадыкшылды күзедим.

АВТОРДАН: Тываның келир үеде кадрларын кижизидип өстүрүп чоруур республиканың уруглар албан черлеринге профессионалдыг байырлалын таварыштыр ажыл-ижинге чогадыкчы чедишкыннерни күзедим.

Дарый-оол КУУЛАР, күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринде онза байдалдың чурумун дүжүренин дугайында

2014 чылдың октябрь 10 №474 Кызыл хоорай

Эргелеп-башкарылга органның болгаш Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле девискээриниң иштиги системаларының күштеринге регион байдалдыг «Онза байдалдар» чурумун Тыва Республиканың девискээринге кириринге үндезин болган барымдаларның чайлаттыганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазанын доктаадыры болза:

1. Эргелеп-башкарылга органның болгаш Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле девискээриниң иштиги системаларының күштеринге регион байдалдыг «Онза байдалдар» чурумун 2014 чылдың октябрь 11-ден чайладыр.

2. 2014 чылдың июль 24-те Тыва Республиканың Чазанын «Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдың чурумун кириринин дугайында» №358 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдың чурумун кириринин дугайында

2014 чылдың октябрь 10 №475 Кызыл хоорай

2014 чылдың октябрь 10-да Москваның-биле 09.00 шакта «Россияның ОВБ-зының Тыва Республикада Кол эргелелин онза байдалдарны башкарының төвү» федералдыг казна албан черинин оператив-дежурный ээлчээнге 2014 чылдың октябрь 10-да Ми-8 деп борт («Тыва-Авиа» авиакомпания РП, борт дугаары 24614) Тожу кожунунуң Соруктуг деп черден (52° 42' СШ 98°3' ВД) ужудуп үнгенин дугайында медээ келген. Көрдүнгөн шагында (Москваның-биле 08.00 шакта) чедер черинге — Кызыл хоорайга айыттыг борт ужудуп келбээн. Аңаа экипажтын 5 кежигүнү болгаш 7 пассажир чораан. Агаар суднозунуң кайда чорууру билдинмес.

Онза байдалдың зоназынга дилээшкын-камгалап ажылдарын чорудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазанын доктаадыры болза:

1. 2014 чылдың октябрь 10-дан Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдың чурумун кирир.

2. 2014 чылдың октябрь 10-дан эргелеп-башкарылга органның болгаш Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле девискээриниң иштиги системаларының күштеринге регион байдалдыг «Онза байдалдар» чурумун болгаш хемчеглер алырының регион деңгелин тургузар.

3. Тыва Республиканың девискээринге регион хевирлиг онза байдалдарны чайладыр талазы-биле ажылдың удуртукчузунга Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин сайыдының хүлээлгезин күүседип турар О.Н. Косоротовту томуйлаар.

4. Тыва Республиканың девискээринге регион хевирлиг онза байдалдарны чайладыр талазы-биле ажылдың удуртукчузу О.Н. Косоротов онза байдалдар зоназынга дилээшкын-камгалап ажылдарын организастаар болгаш эргежок чугула апарган таварылгаларда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органның онза байдалдарны чайладырының талазы-биле немелде хемчеглерин дугайында саналдарны кирир.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазанын Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ш.С. Иргитке дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

2014 чылдың I кварталының түннели-биле чурттакчы чоннуң кижиги санынга болгаш чоннуң социал-демографыг кол-кол бөлүктөрүнүн аайы-биле ниитизи-биле Тыва Республикада амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2014 чылдың октябрь 1 №459 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 9-та «Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин дугайында» №1138 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазанын доктаадыры болза:

1. 2014 чылдың I кварталында ниитизи-биле Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузары: чурттакчы чоннуң кижиги санынга онааштыр—8105 рубль; чурттакчы чоннуң аргалыг чурттакчыларга—8399 рубль; пенсионерлерге—6413 рубль; бичи уругларга—8392 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазанын Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.МОНГАЛ.

2014 чылдың II кварталының түннели-биле чурттакчы чоннуң кижиги санынга болгаш чоннуң социал-демографыг кол-кол бөлүктөрүнүн аайы-биле ниитизи-биле Тыва Республикада амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2014 чылдың октябрь 1 №461 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 9-та «Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин дугайында» №1138 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазанын доктаадыры болза:

1. 2014 чылдың II кварталында ниитизи-биле Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузары: чурттакчы чоннуң кижиги санынга онааштыр—8445 рубль; чурттакчы чоннуң аргалыг чурттакчыларга—8749 рубль; пенсионерлерге—6659 рубль; бичи уругларга—8760 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазанын Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.МОНГАЛ.

ЧАҢГЫС ХЕМНИҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫ

Чаа-Хөл — Тывага ат-сураа алгыг кижилериниң чурту. Дыл эртемнериниң доктору Шулуу Сат, композиторлар Солаан Базыр-оол биле Каадыр-оол Бегзи, Амыр Хоюгбан, чогаалчылар Өлчей-оол Монгуш, Экер-оол Кечил-оол, Александр Даржай, Шаңгыр-оол Суваң олар Чаа-Хөл хемниң эринге төртүтүнүп, ооң эртенги шалың дег арыг-кылаң суун ижил, сөстүң чеченин, аялганың аянын төрзүн чериниң агаар-бойдузундан эскерип, төрөл чонунуң чечен-мергенинден илип алганнар.

Боттарының чаңгыс чер-чурттуглары чогаалчыларның, композиторларның, чурукчуларның чогаадыкчы ажылынга тураскааткан чогаал болгаш хөгжүм кежээлерин Чаа-Хөл кожуунуң төпчүткен библиотека системазының аялдакчылары эрттирип эгелзэн.

Чогаалчылар Өлчей-оол Монгуштуң, Экер-оол Кечил-оолдун, Шаңгыр-оол Суваңның чогаадыкчы ажылынга тураскааткан «Чаңгыс хемниң суун ишкен чогаадыкчы алышкылар» деп кежээни Ак-Туругнуң көдээ Культура бажыңыга эрттирген. Чогаадыкчы кежээниң кол ооргазы бо чылын 80 хар юбилейин республиканың литературлуг нийтители демдегеп эрттирип турар чогаалчылар Өлчей-оол Монгуш биле Экер-оол Кечил-оолдун чогаадыкчы ажылы, чонунга арттырып каан чогаалчы сөңү болган.

Өлчей-оол Монгуш биле

Экер-оол Кечил-оолдун чогааткан шүлүктери, оларга бижиттинген ырлар бөгүн-даа дыңналып чоруур. Экер-оол Кечил-оолдун «Электей бээр» деп шүлүүнге бижээн бо чаптанчыгы ырыны бичии уруглар садиктерде ырлажып турарлар.

*Ойнаарагы хирлиг болза,
Ону кым-даа мактаар эвес,
Электей бээр хоржок болгай.
Элек-элек, Элек-элек.*

Өлчей-оол Монгуштуң шүлүүнге Солаан Базыр-оолдун

чораанын, оларның аажы-чаңында болгаш чогаалдарында онзагай чүүлдер дугайында чаңгыс чер-чурттугларынга чугаалап берген.

Өлчей-оол Монгуш биле Экер-оол Кечил-оолдун допчу намдарлары, чогаадыкчы ажылы-биле кежээге чыылганнарны Ак-Туруг ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы, шүлүкчү Салзынмаа Клим, школаның библиотекары Сайзанаа Монгуш

чыларның дугайында сактып чугаалааннар.

Экер-оол Кечил-оолдун кады төрзүн угбазының улуг уруу Полина Сүктер-оол даайы, чогаалчы чайын шөлээлеп кээрде, төрелдериниң уругларынга конфет-чигирден аңгыда, номнар белекке эккеп берип чораанын, чээни Күдер Буяны бичизинде-ле номчуп өөредип каанын, чогаалчының ук-салгалының аразында Айлаңмаа биле Саманда Сүктер-

чилери, Чаа-Хөл кожуунуң садиктеринде бичии уруглар номчаан. Оларның аразында Мила Кечил-оол кырган-ачаа чогаалчының «Хөглүг чашта» деп шүлүүн номчаан. Чогаалчылар бижиттинген шүлүктерин номчуп, оларны ырларны ырлааннар. Чижилээр, Өлчей-оол Монгуштуң сөзүңге «Оңмас сеткил» аялыны Чечек Сүрүнчаа ырлаанын чыылган чон дым сонуургап дыңнаан.

Чогаалчыларның чогаадыкчы ажылын сонуургап, кежээге келген кижилер ооң беддеңелге эрткенин, ачы-таты ажыктыг болганын демдегеп тарааннар.

Чаа-Хөлдун улуг чогаалчылары Өлчей-оол Монгуш биле Экер-оол Кечил-оолдун чогаадыкчы ажылынга тураскааткан кежээни кожуунуң төпчүткен ном саңының эргелечизи Чойганмаа Аптан-оолдун удуртулгазы-биле белеткээни Динара Доржу солукылдыр эрттирген. Октябрының төңчүзүнде композитор Каадыр-оол Бегзиниң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан кежээни эрттиреринге белеткел амгы үеде чоруп турар.

Чурукта: сценада Чаа-Хөлдун школаларының өөреникчилери.

Дегүт ДЕМЧИ

Авторнуң тырттырган чуруу.

эрткен 100 чылдың 50 чылдарында бижээни «Чаа-Хөлдун айдыңында» деп ырыны чон амга чедир ырлавышаан.

Прозачы Шаңгыр-оол Суваң улуг чогаалчы акылары Өлчей-оол Монгуш, Экер-оол Кечил-оол-биле ужуражып, хөөрежи

тус-тузунда таныштырганнар. Хоочун башкы Борбак Монгушевна Хөлчүк, Булуң-Терек ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы, шүлүкчү Нина Эртине, шүлүкчү Сергей Норбу дээш, өскелер-даа чаңгыс чер-чурттуу чогаал-

оолдар чогаадырынга хандык-шылдыг болганын, Айлаңмаа Сүктер-оол номун үндүреринге белеткенип турарын чугаалаан.

Өлчей-оол Монгуштуң, Экер-оол Кечил-оолдун шүлүктерин Ак-Туруг, Булуң-Терек, Чаа-Хөл школаларының өөреник-

Дус-Дагның байырлалы

Өвүр кожуунуң Дус-Даг сумузуңуң үндезилеттингенинден бээр 85 чылынга тураскааткан «Тывама байлаа — ыдык Дус-Даг, ырлап ханмас тоолзуг чуртум!» деп концерт-марафон эрткен. Аңаа Кызылда чурттап турар дус-дагжылар деткимчезин көргүзүп чыылганнар.

Концерт-марафоннуң эге сөзүн болгаш суурнуң төөгүзү-биле Дус-Даг сумузуңуң чагырга даргазы Аполлон Байкара таныштырган. ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, тыва национал оркестриниң хөгжүм удуртукчузу Аяна Монгуш бодунуң болгаш хөгжүмчүлерниң мурнундан байыр чедирген. Тус черниң Төлээлекчилер хуралының даргазы Светлана Седен-оол байыр чедирип, сөс алгаш: «Бистиң төрзүн суурувус, харлыг дагларның артында...» деп чечен-мергени-биле чугаалады. Өвүр кожуунуң чагырга даргазы Сергей Куулар дус-дагжыларга байыр чедиргеш, 35 муң рубльди ачы-дуза кылдыр берген. Аңаа улаштыр байыр чедиришкенинде даа эмгежок болган. Дус-Даг суурнуң чагырга даргазынга аялдал чораан Вадим Кенденниң өг-бүлөзи сумунуң школазынга скакалкарлары,

уруглар садынга ойнаарактары белекке сөннзэн. Кызыл хоорайда сайгарлыкчы өг-бүлө Болат, Айкиз Донгактар 85 муң рубльдиң бараанын деткимче кылдыр бергеннер. Айкиз Борисовна төрзүн суурунуң сайзыралынга үлүг-хуузуң

рун тоол-дур...» дзэн сөстөрнү «Тыва» деп шүлүүнде бижээни дег, төрзүн Дус-Дааның төөгүзү тоолчуларның чедир ытпаан тоолдарында дөмейин база амдаа улаштыр чогаалдарымын төрзүн черимге бараалгадыр мен деп чаңгыс чер-чурттугларынга

ны Дус-Даг суурнуң Культура бажыңының директору Кежик Куулар хоюг, өткүт үнү-биле күүседипти. «Кара-Дуруяа ужуп келгеш, кайгал чанган Торгалыгны...» каргыраазын, сыгыт-хөөмейин салбышаан, ТР-ниң алдарлыг хөөмейжизи Герман

ну Б.И.Серен ада көрүжү-биле арга-сүмезин бергеннер. Көдээ ажил-агының тергини, 35 чыл мал эмчизинге аялданган Б.Х.Натпит база Торгалыгны кенээттери, күдээлери сактышкыннарын чугааладылар. Сумунуң чагырга даргазы А.Байкара культура адырынга үр чылдарда аялданган болгаш арга-дуржулгазындан суурнуң өрттенген клувунуң орнунга чаа Культура бажыңын чоннуң деткимчези-биле кылырын сүмелеп, төлөвилелин тургузарын демдегледі. Дус-дагжылар ол сүмени бир үн-биле деткиди.

Концерт-марафонга Тыва Республиканың национал оркестриниң хөгжүмчүлери, «Азия төвүнүң» ыраажылары, хореограф Чимис Саттын танцы бөлгүмүнүң уруглары кайгамчык оюн-көргүзүүн база ТР-ниң алдарлыг артизи Мergen Куулар болгаш сумунуң салым-чаяанныглары аян ырын, танцы-самын бараалгатканнар. Марафонга 110 муң рубльди болгаш ол хире түңнүг акашның белектерин берген. Дус-дагжылар ийи дакпыр байырлалын октябрь 17, 18-те төрзүн сууру Дус-Дага демдеглээрин дугурушканнар.

Ася БАЗЫР-ООЛ

Авторнуң тырттырган чуруу.

киирерин аазаан. Чылдың-на байырлалдар болурга деткимчезин көргүзүп чоруур бо өг-бүлени даргалар демдегледі.

Торгалыг чогаалчылар, эртемденнер, мөгелер, ыраажылар, алдарлыг малчыннар болгаш ажил-ишчи чоннуң чурту дээрзин кежээ дургу сактып чугаалашканнар. Чогаалчы Николай Кууларның «Сээң төөгүң бижиттинмээн, чедир ытпаан бу-

аазаан. Чогаалчыга улажып, хөрээжен чогаалчы Нина Серенот «Ынакшылым — чуртум сеңээ мөңгө оңмас!»... — деп бодунуң чогааткан шүлүүнүң сөөлгү одуруглары-биле төрзүн чуртунга ынакшылын илередип кагды. Салгал дамчаан алышкы-шанышкы чогаалчылар чурту — Дус-Даг, чогаалдарда хөйү-биле чырыттыңан. «Артист Көк-оол, Сарыг-оолду, авыралдаан Дус-Даг чону...» — деп чараш ыры-

Куулар бадырды. «Кара-Дуруяа» хөөмей-сыгыттың бөлүү тургустунганындан бээр бо чылын 25 чыл болуп турар. Ынчангаш дус-дагжылар ийи дакпыр байырлаарын ол демдегледі.

Концерт-марафонга келген аалчылар үрде көрүшпээнинден бот-боттарынга ужуражып, сеткил-хөңнүндөн сумунуң эге школазының баштайгы доозукчузу Ч.К.Айыр-Санаа, совет үеде садыг шугумунуң хоочу-

(Уланчызы. Эгези №127
(18554) «Шын» солунда).

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустун чогаалчызы

САМЫЙЛЫК МӨГЕНИН САКТЫЫШКЫНЫ

Ажы-төлүн шору кижилер өстүрүп, кижизидип Кадынай бир-ле аарыгы-ур-даа аарыбайн чок өг-бүленин бүгү-ле аарган. Өг-бүленин бүгү-ле аарган. Өг-бүленин бүгү-ле аарган.

Тывыкының билбес-тутпас-чүвези чок, орус бижик-номчуп, бижиптер кылдыр рени шаап алган. Ону аңаа нушка өөредип каан чүве-р. Аннушканың адазының мошказынга база ойнап ренип алган. Ооң идик-хелин силин кончуг. Хөлбегер зыл, торгу хөйлеңин уштары ргу салбактарлыг кур-биле ржангаш, узун хончуларлыг поттарының хончузун сыгы-рдыг кылдыр тырып алгаш, наның адазының гармошка-н эгиннээш, Аня-биле кады кыдыынче үнүптерлер. ртан гармошка үнү дыңна-р билек, аныяктар чыгы нуп кээр. Олар даң аткыже нап, ырлажып, пляска теп наар турганнар.

Шору өзүп, оол, кыс апар-Аня биле Тывыкыны Аня-ада-иези өглөп-баштап ар деп бодай бергеннер. арны хүрээге апарып дылаштырар дээрге, Тывы-да чүдүлге чок. Ынчангаш штай Тывыкыны орус ша-н чүдүлгеге кирип алып апар-А. Ынчалдыр Тывыкы орус жын чүдүлгелиг апарган. да бир-ле эрги орус ат-даа псып каан. Куду-доюн эртти-п, өг-бүлө болган аныяктар наның ада-иезинин улуг, лгем бажыңының бир өрээ-нге чуртай бергеннер. Ол де Кызылга чаа тургустунган ва чазак черинге чарылга эринден аңгыда, хоорайга руу-чурум тудар шагдаалар рек апарган. Кожууннардан агдаалап болур эрес-кашпа-й, мөге-шыырак оолдарны илип ал турган. Ол шилилге-Каа-Хемниң Дерзиг-Аксынга ртпал турган Салчак Тывыкы за кире берген. Ынчан Ты-кының фамилиязы ол үеде тү Тывага эртип турган чизе-рүткелинде Салчак кылдыр життине берген чүве-дир. ызылга барып шагдаалаары-иле Тывыкы хапкан. Анназы ады чоруптар дээрге, ону ада-ези чорутпаан. Чүге дээрге он ишти-хырны илдең апар-ан.

Салчак Тывыкы шагдаа-ап киргеш, орта база боду-ун эрес-кашпагайын, даанган жылынга шудургузун көргүзе берген.

Кежээ ажылын дооскаш, дерзиг-Аксынга чаңчыкканы ег, катының белекке берген армошказын эгиннепкеш, хем ыдыынче чоруптар. Хоорай-ның аныяктары база-ла ону тлеп келир. Ол оюн-баштак анын салбаан. Ол гармошка-а ойнавышаан, кыстарны чүү-леп-даа баштактанып кожа-ныктаар. Ооң-на ужурундан

хамык кыстар ону «Тенек-ша-даа» деп баштактанып шолалап турарлар.

Тывыкы орта-даа ажынмас, харын хөк бодап каттырар, кыстарны улам хөөктүрүп, кан-чаар-даа кожамыктап алган ту-рар.

Ол үеде Тываның нам, чазаа аныяк республикага эртем-би-лиглиг кадрлар агаар болгаш суг дег херектиин билгеш, ын-дыг кижилерни белеткээр деп шиитпир үндүргеш, ССРЭ-ге, Моолга тускай эртемниг кадр-лар өөредип алып деп бар-ган. Бир дугаарында Москвага Чөөн чүк ажылчы чоннарының тускай университединче 10 ки-жини шилип алган. Берге чүве чүл дээрге, ол өөренип чоруур улуста чаңгыс-даа орус дыл билер кижилер чок, ыяап очулду-рукчу херек апарган. Ынчан эрес-кашпагай дикткен арыг орустаар Салчак Тывыкыны сак-тып келгеннер. Бир улуг дарга Салчак Тывыкыны кабинетинче келдирткеш, аңаа чугаалаан:

— Москваже өөренип чо-руур сургуулдарга очулдурукчу херек чүве-дир. Сени орустап, тывалап чугаалаар, оңнап-со-лагайлап бижири шыырак кижилер диктир-дир, чүү деп бодай-дыр сен, бодуң база өөренип база аңаа өөренип алгай сен — дээр-ге, Тывыкы амырай берген. Үр болбаанда ол ынаар өөренир сургуулдар-биле кады хапкан...

Самыйлык акыйның солун чугаазын дыңнаар дээш даңны атсы удуваан бис. Орай удааш оттуп кээривиске, ча-дырда акый чок болду. Ажыл-хожудуг кижилер ажилын кылып чоруй барганы ол-дур, канчап-чооп Тоора-Хем чедерил, оода бо Ганька (Гаврил Торлук) келир ирги бе деп муңчулуп олу-рувуста, даштын тергелиг айт келгени дыңналы-дыр. Самый-лык акый кире маңнап келди.

— Туруп келдиңер бе, дүрген шайлай тыртып алыңар, терге-лиг айт тып эккелдим — дээр-ге, амырай-ла бердивис.

Узун терге сөөрткен доруг айт бисти манап турар.

Терге кырында ийи узун калбак манзаларны кожа салып каан.

Ооң кырынга плащтарывысты дөжээш, магнитофоннарывысты так куспактааш олурупкан бис. Арга-каскак черниң оруу-нуң берге-даа кончуг, озаң-даштарлыг черлерге баш безин оорлуп калгы дег, шыдажып, чүгле магнитофоннарывысты камнаарын бодап чоруп ор бис. Акывыс бистиң бергедеп чоруурувусту билгеш, оожур-гадып алаактырар бодааны ол ыйнаан, орук дургаар ында төөгүлүг черлерни чугаалап чор: «Азас хөл та кажан ын-дыг ат-биле адады берген чүве ийик, ол аттың дугайында даап бодаан бодаалдар безин хөй. Бо хөлдүн чогуу адын Тожу-Хөл дээр турган чүве-дир. Тос ор-дулуктуг Тожу-Хөл деп хөл-дүр.

Хөлдө улуг, биче тос ортулук бар, оларның кат-чимизи, тоо-рук, мөөгүзү ажаап төттүнмес болдур ийин» — деп хөөрөп чор. Оон кезек ырлай-даа каап чор:

Доора-ла, хере-ле
хемнер аккан
Доора-ла-Хемим-не
доорамчалыг,
Тос-ла кожуун-на чыгып
келгеш,
Тодуп-ла чанган-на
Доора-ла-Хемим...

Натпит-оол дүүн-не эгелеп алган айтырыындан ам-даа сал-дынар хөңнү чок, акыйдан ба-за-ла айтырып эгеледи:

— Бо хире чараш, төрөөн че-ринге Тока дарга үргүлчү кээп турар боор, аа, акый?

— Ийе, бо-ла чедип кээр, ийи-үш хире даргалар база ооң-биле даады кады келир, олар ажылының аайы-биле ко-жуунуң суурларын кезип, чон-биле чугаалажып, ажыл-агыйда чедер-четпес чүүлдерни чугаа-лажыр улус чүве, олар бээр чүгле самолет-биле ужуудуп кээр турган.

Тока дарганың аныяндан тура чоок эдержип чораан эжи, Тожунуң бир сураглыг мөгези чораан Самый-лык акыйның солун чугаазын дыңнаар дээш оруктуң халалыг бергезин-даа билбейн чорааш, бир көөрүцкө, Тоора-Хемде чедип келген болдувус.

Бир катап Тока дарга «За-ряга» олурупкаш, эжиндирип чедип келген. Ол чүгле дуза-лакчызы-биле иелээ. Ол хи-рези сургакчылап эвес, дыш-танып келген хире. Мени база дузалакчызы-биле кады эдер-тип алгаш, ол-бо черлер-даа кезидивис. Балыктадывыс-даа.

Ынчан улуг-хүн турган, кежээ аныяктар клубка ойнап, танцы-лай берген. Аныяктарны барып көрээлиңер дээш база-ла ду-залакчызы-биле мени эдертип алгаш, клубче чорупкан. Клуб-ка чеде бээривиске, ойнап, тан-цылап турган аныяктар дарганы көрүп кааш, оожургап, музы-ка база соксай берген. Дарга ол байдалды дораан эскерип кааш, чугаалап үндү:

— Менди-ле бе, аныяктар, мени көрүп кааш, чүге танцы-лаарыңар соксадып кааптыңар, уламчылаңар, мен база силер-биле ойнап, хөглээр дээш кел-дим — дээрге, аныяктар каттыр-жып, шимээрпеп, музыка база улаштыр ойнай бээрге, улус танцылап эгелээн, Тока дарга бир узун уруг-биле танцылай берди... Ооң танцылаарының аянныы кончуг болду.

Танцы бичии чапсарлай бээрге, дарга оолдарга чугаа-лай-дыр:

— Каям, оолдар, силерниң оюн-тоглааңар көргөш, аныяк шаам сактып келдим, бичии ой-наптайн, гармошка деп чүведен тып эккелдиңер — дээрге, бая-нист оол бодунуң ойнап орган

баянын берген.

— Бо гармонь эвес, баян ышкыжыл, мен гармонь диле-дим, орус чон чурттап турар черде гармошка чок турар эвес, силерниң мында орус чон бар болгай — дээрге, бир оол дораан-на маңнап үндү. Үр болбаанда ол оол гармонь эгиннээн орус оолду эдертип келген. Дарга ол оол-биле мен-дилешкеш, оон айтырды:

— Сени кым деп адаарыл?
— Алексей дээр ийин.

— Оо, Алеша, сен бо этти канчап харын арттырып алга-ның ол? Ам барык ховартаан эт-ле болгай бо?

— Кырган-ачамның ойнап чораан хромказы дээр чүве, ооң соонда маңаа ачам ойнап чораан, ам менде доктааган гармошка-дыр.

— Оо, ол хире узун орук эрт-кен эт ышкыжыл, каям, ооңну меңээ тутсувут, мен хромкага база ойнаар-ла болгай мен — дээш, гармошканы алгаш, до-раан-на ойнай берди.

Дарга бир-ле танцыны ойнай бээрге, залда улус ону хөглүү

кончуг теп кирипкен. Ооң соон-да бир орус ыр чаңгылаңы бээрге:

... Бор густой, бор густой,
А в бору девчата...

Дарга өске бир ырны ыр-лавышаан ойнааш, ол-ла ырны ам тыва дылга ырлавышаан ойнаарга, улус дыка сонуур-гаан:

Калбак арга аразында аныяк хады хыпкан чоор бе? Хамык чоннуң аразында аныяк оол ынакшаан бе?

Орус кожамыкты ырлап дооскаш, ам тыва кожамыктар-ны хромкага ойнавышаан, ырлай берди. Баштай «Декей-оолап» ырлап оргаш, оон узун, суук аялгаже кире берди:

Куу дагның баарынга,
коңгургай,
Кудук касса үнмес деппе,
коңгургай,
Кускун кара кулугурну,
коңгургай,
Кудалаза келбес деппе,
коңгургай...

Ырлап доозуптарга, улус диңмиттиг адыш часкай берди. Ам дарга гармошказын ээзинге тутсупкаш, чугаалай-дыр:

— Хромкаң тут, Алеша, кезек танцыдан ойнай каавыт, аныяк чораан үмни сактып келдим, «Подгорная» тевер тала-зы-биле кымга-даа аштырбас чораан мен ийин. Аныяамны сактып көрейин, ам ол танцыны ойнай каавыт, шенеп көрейин, бо чоокта кижилер танцылап чо-раан эвес — дидир.

Алексей бичежек гармош-казын кулаш чедер шаа-биле хере тыртпышаан ойнап эгелей бээрге, дарга четтикпээн чүве дег, чинги кончуг тура халааш, теп кирипти. Ынчан назыны шору улгады-даа берген бол-за, танцылай бээрге аныяктар ында-ла калып, танцылап тур-да эптиг, кашпагай деп чүвезин кижилер кайгап ханмас. Ол олура, тура дүжүп теп турда, ана хат-салгын-на. Ол кезек-кезек бо-дун хөөктүрген дег сыгыргылай каап, «Алеша, ам-даа өрттен-дир беривит!» деп алгыраарга, күжүр Алексей улам-на хром-казын кулажый тыртып, боду база тура халааш, ойнавышаан теп кирипти...

Ол дүне Тоора-Хемниң би-чии клуву диңмиреп тура хон-ган. Даргавыс дээрге ойнап, хөглөп-даа, ажылдап, амыды-рап-даа билер экер эрес эр-дир ийин. «Экер эр чон баш-таар, чурт тудар» деп чоннуң чугаазы анаа эвес болдур ийин.

Тока дарганың аныяндан тура чоок эдержип чораан эжи, Тожунуң бир сураглыг мөгези чораан Самыйлык акыйның солун чугаазын дыңнаар дээш оруктуң халалыг бергезин-даа билбейн чорааш, бир көөрүцкө Тоора-Хемде чедип келген бол-дувус. Бистиң-биле байырлажып тура, акывыс чагыт-дыр:

— Силер, бо солун, сет-күүлге чүве бижип чоруур улус чамдыкта элээн хөөреткилелер хире улус болгай силер. Мээң чүгле силерниң сонуургалыңар-ны бодааш чугаалап берген сактыышкынымны хөөредип бижири бердиңер. Сактыышкы-ны чүгле силерге билип алзын дээш, силерни узун, берге орук-ка чалгааратпас дээш чугаалаан сактыышкыным-дыр ийин, уруг-ларым.

Мен дегийт-ле харылап кагдым:

— Чок, чок, акый, бис кайын хөөредип бижири бээр ийик бис. Арта-ла улуг дарга дугайында. Биске ол улуг, шыңгыы ажыл-ды бижири кым-даа чөп-шээрес. Ындыг ажылды чүгле улуг чогаалчыларга азы хоочун журналистерге дагзыр-ла болгай. Бис дээрге чогаал ажылында карактары чаа ажит-тынган, өскээр чугаалаарга, ам-даа балдыр-бээжектер-дир бис ийин. Силерниң солун чу-гааңарны дыңнаары биске дыка өөрүнчүг-дүр. Ол дээш улуу-би-ле четтирдивис, акый.

— Ындыг-дыр, уругларым, ... балдыр-бээжектерим. Чорууңар чогузун, аал-ораныңарга эки чедип алып силер — дээш, акы-выс узун тергелиг адының ты-нын эй тырткаш, дедир келген оруувусче ээпти. Чугаакыр, хөглүг-баштак, буянның акывыс, Тожу чонунуң бир хүндүлээр ки-жизи Самыйлык мөгениң соонче, ооң хөлгези ыяштар аразынче киргиче, көрүп туруп калдывыс.

Август, 2014 ч.

Октябрь 6-дан 10-га чедир найысылал Кызылга орук шимчээшкининиң киржикчилери — чолаачылар, чадаг кижилерге «АвтоМотоДонор» Бүгү-россияның донорлар акциязы болган. Акция «Хан дужаарым ол — амы-тын камгалаарым ол!» деп кыйгы-биле эрткен. Ооң кол сорулгазы — хан дужаарынче хөй кижини — чолаачылар, чадаг кижилер, пассажирлерни хаара тудары. «АвтоМотоДонор» акция чаагай чаңчыл апарып, бүдүн чуртта болуп турар. 2009 чылдан эгелээш донорлар акциязы Россияның девискээринде чылда ийи катап: апрель биле октябрь айда эртип турар.

Хан кудар станцияның шимчел чоруур мобилдиг дериг-херексели акцияның бир хүнүн ОШАЧКИ эргелелин девискээринге эрттирген. Ону шилип алганы таварылга эвес, чүге дизе аңаа чолаачылар чорук-херээниң аайы-биле хөйү-биле келир болгаш, олар орук шимчээшкининиң киржикчилери кылдыр санаттынып турар. Хан кудар станцияның улуг эмчизи Владимир Сарыгларның демдегледип турары-биле бо ышкаш хемчеглер болганчок-ла эртип турар. Ынчангаш киржикчилер-даа, күзелдиг-даа кижилерниң саны кезээде хөй. «Акцияның эгелээн хүнүнден эгелээш барык-ла 60 кижини хан дужаап киришти. Мындыг-акцияларны эрттирип тура, бис агитациялыг ажилды чорутушаан, дужааган хан кезээде эргежок чугулазын чонга билиндирер

БУЯННЫГ АЧЫ-ДУЗА

ужурлуг бис. Ол ышкаш сагындырып каары артык эвес чүүл — хан дужааган соонда донор кижини алды ай болгаш катап барып ханын дужаары. Катап дужааган соонда харыызы эки болур болза, чүгле ынчан баштайгы дужааган ханын ажыглап болур, тодаргайлаарга, хан хереглээн кижиге бээри. Ханны доктаамал дужаарга, чамдыкта орук озал-ондаанга таварышкан улустун амы-тынын камгалаарына чугула херек. Чүге дизе орук озал-ондаа хүн бүрүде болуп турар деп болур, ынчангаш шак, минута, секунда бүрүзүнде кым-бир кижиниң амы-тынынга хан чугула хе-

рек алаар» — деп, Владимир Барышев демдегледип.

Донорларның ханын болгаш оон тургузуларын (компонентилерин) ажыглаары хөй санныг кижиниң амы-тынын камгалаарына, нарын аарыглар-биле аарып турар аарыг кижилерниң чуртталгазының шынарын экижидеринге, берге кезишкннерге ажыглаарына аргалыг. Кадык кижини бүрүзү хан кудар станцияга барып хан дужаап каар болза, буянныг үүле кылганы ол боор, а буянныг үүле дээрже буянныг чорук-тур.

Ол ышкаш республиканың донорларының одуруу 26 «Россияның хүндүлүг донору»

херек демдээниң эдилекчилери-биле немешкен. Хүндүлүг донорларга байыр чедирери-биле кадык камгалаалының сайыдының оралакчызы Светлана Емельянович байырлыг хуралга киржип, шаңналдарны тывыскан. «Силер ханыңарны дужаагаш, ооң-биле дыка хөй кижиниң амы-тынын камгалап турар силер, ынчангаш силерниң буянныг ачы-дузаңар «Россияның хүндүлүг донору» херек демдээнге төлептиг» — деп, Светлана Ивановна чугаалаан. Шылгалдың демдээ болгаш ооң шынылга бижинден аңгыда, донор бүрүзүнге амгы шаңның тыва хевиринде даараан чеңи-чоктарны белек кылдыр берген. Байырлыг хуралга хөгжүмнүг байырны Тываның политехниктиг институтунуң бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастери Алексей Хоюгбан ава дугайында ырыны күүсеткен.

Донорларның аразында кандыг мергежилдиг кижини чок дээр. Оларны чүгле чаңгыс сорук каттыштырып турар — кижиниң амы-тынын камгалаары. Хоорай поликлиниказының физиокабинеттиң эмчи сестразы Наталья Чупина плазманы барык 16 чыл, а хан кудар станцияның чолаачызы Василий Донгак ханны 14 чыл дургузунда дужаап турар. Хан дужаап турар кижини бүрүзүн «Чүге хан дужаадыр силер?» деп айтырар болза, олар боданмайн-даа: «Кижиниң амы-тынын камгалаары дээш» — деп чаңгыс харыыны бээр. Ол, шынап-ла, ындыг.

БИРГИ ЧАДАНЫ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

«Хамаатыларның амы-тынын камгалаарының үндөзүннери» Физический чуртта Россияның чуртта чонунун диспансеризациязын доктаамал эртирип турар.

2014 чылда диспансеризацияны республиканың 46244 чурттакчыларына бан эртер ужурлуг. Ол кен чылдың планында бүдүн чартык катап бооп турар. Республиканың Кадык камгалаал яманың медээзи-биле алыр бо чылдың сес айларын диспансеризацияның бир чадазын 27047 кижини эрттирип азы 55,3 хуузу. Чаа-Хөд болгаш Мөңгүн-Тайган төп кожуун эмнелгелерниң коллективтери чылдың планын күүсеткен. Улуг-Хон кожуунуң кожууннар азында төп эмнелгелер диспансеризация планын хууга база Өвүр болгаш Зининин төп кожуун эмнелгелери 96 болгаш 95 хуула күүсеткен.

Диспансеризацияны түңнелинде 9080 аарыгларны тодараткан. Бирги чедир хан эргилдизиниң системасы — 3673 таварылга азы 40,4 хуу; ийиги черде хайылдырышкынының ганнарның аарыглары 1 таварылга онаажып турар азы 19,1 хуу. Үшкү чедир хан базышкынының улусу 15,4 хуу таварылгаларда дараттыганын.

ТР-ниң кадык камгалаалының бирги оралакчызы Белекмаа Монгуш мында демдеглээн: «Бистиң шуптуука билдингир болгай: эмнелгениң орнунга аарыгны баш ула болдурбазы чиик. Хомудан чүве — шуптуука ону чедир билбейн турарывыста. Хоорайга дүүштүр ажил берикчилер бодунуң ажилдакчыларын болгаш эмчилерге профилактиктиг шинчилел эрттирер чени болгаш үени хостал бээр албан, ынчалза-даа ол негедени күүсетпейн баар таварылгаларга таваржы бээр-ди. Диспансеризация эрттирериниң кончук улуг харыысалга тус бот-башкарылга органдарына онаажып турар. Күрүнени чугула сорулгазын шийттирлери олардан хамааржып турар чурттакчы чон-биле тайылбыр ажилын чорудар болгаш чурттакчыларның кадыкшылыны көргүзүглери күш-ажылчы коллективтерден хамааржыр. О айтырыгларны шийттирлери биле республиканың Чаа-Хөд кожуун айтышкыны чоруткан ону эрткен чылын-на хүлээ алган. Эмчилерге чүү хамааржырыл дээрже, бистер боду вустун ажилывысты күүседип бис. Чүгле ону кончук органдарыны застыг эрттирери күзенчиге».

«АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕ» КЛУВУ

ТР-ниң ХБАБ Кызыл хоорайда эргелелинге «Аныяк өг-бүле» клубунуң «Культураның үнелиг, онзагай чүүлдери. Агаар-бойдус болгаш төөгүлүг черлерге камныг, хумагалыг хамаарылга» деп темага хурал болган. Аңаа ТР-ниң төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының талазы-биле күрүнне албанының удуртукчузунуң оралакчызы Омак Ондар, ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызының килдис эргелекчизи Александра Монгуш, ТР-ниң ХБАБ эргелелингиң удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар Чечек Монгуш, 15 бадылашкан өг-бүлө, Кызылдың эмчи колледжизиниң болгаш тудуг техникумунуң студентилери киришкен.

ТР-ниң төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының талазы-биле күрүнне албанының удуртукчузунуң оралакчызы Омак Ондарның доктаалындан алырга, республикада 860 культураның үнелиг объектилери күрүнениң камгалаалында. Оларның аразында Азия төвү, Буян-Бадыргы, Тываның бирги башкылары, Кызыл партизаннар дээш, өске-даа

тураскаалдар кирген. Чаа бадылашкан өг-бүлелер чуртталгазында эң өөрүшкүлүг хүнүнде Кызылдың болгаш ооң чоокку девискээринде тураскаалдарга чедип, чурукка тырттырары чаңчыл апарган. Чажыт эвес, оларның чаны

дорт хүлээлгевис» — деп, ол кыйгырган.

«Амгы үеде республикада амыдыралдың кадык овуру-хевириниң суртаал ажылы калбаа-биле чоруп турар. Республикада арага чок куда-дойну эрттирип эгелээни

Хурал үезинде куда машиналары орукка кайы хамаанчок медегледип, бадылашкан аныяктар соңгалардан бакылап, алгыржып, чурум чок алдынып турарының дугайында айтырыгларны база көдүргөн. Аас-кежик-

боктуг, шампанское шилдери, чаңгыс катап ажыглаар станктар октаттыганын чыдар. «Аныяк өг-бүлелер культура болгаш төөгү тураскаалдарны камгалап, арыг-силигни сагып, өзүп орап салгалдарывыска ону арттырып бээри — бистиң

база онзагай. Бистиң сайты-выста ооң белең сценарийлери бар» — дээрзин ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызының килдис эргелекчизи Александра Монгуш илеткекчиге катчып немээн.

тиг, уттундурбас хүнде орук дүрүмнерин сагып, чанында чоруур автомашиналарның чолаачыларын хүндүлээри чугула дээрзин бадылашкан аныяк өг-бүлелер утпас болза эки.

ЧӨӨН-ХЕМЧИККЕ «МУНИЦИПАЛДЫГ ШАК»

Чөөн-Хемчик кожуун-чагырга даргазы Байбек Монгуш чаңчыл болган муниципалдыг шакта амгы үедеги херектерин дугайын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун мурнунга берген.

Хамыктын мурнунда ол муниципалдыг тургузугнуң кыш-удур алган хемчеглеринге гаш мал чеминиң белетке-ге доктааган. Регионнун туркчузу кол кичээнгейин леп чоруур малчыннарны кижиринче угландырган. Хой-ылын деткириниң талазы-не муниципалдыг программа дугаар чыл ажылдап турар эрзин Байбек Монгуш дың-кан, ооң киржикчизинге-тен 300 баш чедир шээр-ды садары-биле банк чээли-алырынга дуздалашкан, чээ-ин хуу ставказын төлөжип-ар. «Ол ышкаш баштайгы-ывырны төлээринге база-алажып турар бис — деп,-ырга даргазы чугаалаан. — сорулгага ажыглаар акша-енгини кожуун бюджетинге-чыл дургузунда көргөн бис. программаның күштүг болуп-ар бүгү үезинде аңаа тос-тын киришкен. Ол дээр-ке алырының мурнун-дөдээнге 40 азы 60 баш мал-ган малчыннар-дыр, олар-лдың баш санын көвүдөдир-улганы салганнар. Оларда-каа-хораа, турлаглар бар. мдыктары чээли ап шыда-ын турар, чүге дээр-ге долаа-га ыр өнчү-хөрөгизги чок». «Программаның чедишкин-г киржикчилеринге хамаа-

рыштыр алыр болза, олар мал согар цех тударының эргежок чугулазын тус чер эрге-чагыргаларының мурнунга тургузуп турар — деп, Байбек Монгуш уламчылаан. — Бодунуң продукциязының кезин ынаар дужагаш, артканын рынокка садар. Бо айтырыгны шиитпирлеп эгелзэн бис. Бо төлөвилелди сегирип алырынга белен кижилер бар, организастиг айтырыгларны Көдээ ажыл-агый яамызы-биле шиитпирлеп турар. 2015 чылдың бирги чартында мал согар цехти тудуп аптар бис деп бүзүрээр мен».

Байбек Монгуш эгелеп чоруур фермерлерни деткириниң талазы-биле федералдыг болгаш регион программаларының күүселдезиниң дугайында Шолбан Кара-оолга дыңнаткан. Көдээниң дыка хөй чурттакчылары күрүнө деткимче кылдыр бир миллион рубль чедир алганнар. Ол акша-биле чүгле мал-маган эвес, тускай техниканы база садып ап турар. Ын-

дыг чорук чон ортузунга улуг сонуургалды болдурган.

Ол ышкаш кожуун удуртукчузу хамаатыларны бустур четкен болгаш эргижирзэн бажыңнардан көжүрериниң айтырыын Чөөн-Хемчикте канчаар шиитпирлеп турарынга база доктааган. Бир эвес эрткен чылын чаагайжыттыган 16 бажың туттунган, 16 хамаатыны ынаар көжүргөн болза, бо чылын федералдыг болгаш республика бюджеттериниң күсели-биле ийи-ийи каът ийи бажыңны туткан, ынаар 32 өг-бүлө көжер.

Тываның Баштыңы Чөөн-Хемчик кожуунунуң чагырга даргазының чугаазын кичээнгейлиг дыңнаан болгаш ооң ажылчын планнарын ниитизи-биле деткээн, көдээ ажыл-агыйны сайзырадыр, тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткир, талазы-биле саналды чогумчалыг деп санаан.

ТР-ниң албан-езузунуң сайтызындан.

ЧАА ЧАЗАКТЫҢ КЕЖИГҮННЕРИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Чылыг болгаш чырык энергияның күчүзү четчир бол-тудугларны, заводтарны алгаш бүдүрүлгелерни ажы-арга тургустунар. Бир эвес болдунмаза, чонну канчап кыл-биле хандыраар, девис-эрлерни канчаар чаагайжы-арыл? Ынчангаш ол адырга тут арга-дуржулгалыг, чидиг-айтырларны эки билир специ-алист кижини быжыглаары туула. В.Фалалеев — арга-дур-улгазы, эртем-билииниң-даа-алазы-биле тааржыр кижиги. «Чаа амыдырал хандырылга-айтырларын бүзүрөп болур» — деп Ш.Кара-оол тайылбырны берген.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы — Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарат удуртукчу-лунга Анатолий Партизанович Дамба-Хууракты сүмелеп тура, ооң ажылды боттук башкарып билир арга-шынарларын онза-лааш, Тываның Чазаның Аппа-рады элзэн делгеренгей болгаш шынарлыг сайгарылганы кылыр боор деп идегелин илереткен.

Сөөлгү чылдарда тудуг-ажылдарының шапкынчаан ол

адырны харыылап турган са-йыттын үре-түннелдиг ажылы, ону суларатпайн, ведомство-нун кадрларын шын шилилге-ни чорударын дааскаш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы — тудуг сайыдының Александр Борис-ович Свинцовту депутаттарга чагаан.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы — юстиция херектериниң сайы-дынга Шолбан Чыргал-оолович Монгушту бадылаарын дилзеш, республикада бо-ла тургустунуп кээр чидиг айтырларны ажып эртеринге Чазактын эрге-хоой-лу чогаадылганының ажылын экижидип, мурнакчы арга-дур-жулгаларны өөренирин чагаан.

Регионнун хөгжүлдесинге инвестицияларны хаара тудары — кол угланышкын. Федера-цияның субъектилериниң ара-зында ол талазы-биле чижилге улуг. Ынчангаш республика Баштыңының эрге-байдалын бедидери-биле чурттуң найы-сылалынга прокуратура орган-нарынга ажылдаан улуг арга-дуржулгалыг, юридиктиг бедик билиглиг Александр Вениами-нович Пакты Тыва Республи-каның Чазаның Даргазының оралакчызы — Москва хоо-райда Тываның бүрүн эргелиг

төлээзинге томуйлаар деп бы-жыг шиитпирни хүлээп алга-нын дыңнаткан.

Чуртта экономиктиг бай-далдарны, Россияга хамаа-рыштыр аңгы-аңгы хоругларны ажып эртеринге, өртектерни кайы хамаанчок өстүрбейн, ба-раан бүдүрүкчүлерин, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин киржикчилерин деткиринге быжырымчалыг шиитпир херек. Агроулетпүр адырын Шолбан-оол Советович Иргит онза хайгааралга ап шы-даар деп бүзүрөткен. Социал адырда-даа, экономикада-даа тус чер биле чазак-чагырганың кады ажылдажылгазын Генна-дий Дамдынович Куулар дыка эки билир. Ол ажыл ам-даа эки үре-түннелдерни эккээр дээр-зинге идегелин илереткен.

Социал адырларны удур-туп-башкарынга Өөредилге болгаш эртем база Информати-зация, харылзаа яамыларынга ажылдааш, быжыг билиг-мер-гежилин көргүскен. Органи-Доржуевна Натсакты, сан-хөө сайыдынга Орлан Степанович Достайны база катап танышты-рып, бадылаашкынче кириген соонда, чаарттыган Чазактын тос чаа кежүгүнү шупту чогуур үннерни алгаш, байыр чеди-ришкенинге төлөптиг болган-нар.

Айлаң МОНГУШ.

Төрүттүнген хүнүң-биле!

Кызыл хоорайда ажылдап-чурттап чоруур бистиң ававыс, уг-бавыс **Татьяна Шыдыраевна ОНДАР** октябрь 17-де 60 хар-лаар. Энерелдиг ававыска быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, бистиң ававыска ам-даа хөй чылдар чурттап, үнелиг чагыг-сөзүн берип чоруур күзедивис. Ол — биске эң эргим, эң чоок, эң хүндүлүг кижиги.

Төрүттүнген хүнүң-биле
Дөгөрөвис күзеп тур бис.
Чүс хар чедир чурттап-ла көр,
Чүглүг куш дег киискип чор.

Ажы-төлүң бистер шупту
Амыраар бис, өөрүүр бис!
Күзелдерң бүдөр болзун,
Хүлүмзүрүүң өшпес болзун.

Хүндүткел-биле, күдээзи, уруглары, уйнуктары база хөй санныг дунмаларындан.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур.

Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

КХН «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17».

ИНН 2455030034.

Төлөвилел үндөзүнө парлаан

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөрөгизин

бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806

Төлөвилел үндөзүнө парлаан

Чарлалдар

Кызыл хоорайның Пролетарская кудумчузунда чаагайжыды туткан 3 өрээлдиг бажыңны садып тур мен, кижиги чурттаар вре-мянка, 2 автомашина кирер гараж, ажыл-агый тудуглары бар.
Тел. 8-983-515-79-19; 8-923-383-89-69.

Дөрт өрээлдиг бажыңны чери-биле кады садып тур мен, чери 6 чүсчүк, немец тудуглар бар. Князева Галина Ивановна. **Тел. 8-983-516-30-60.**

Читкенин барымдаалааш...

Василий Дондупайович Балчирбайның адынга 2011 чыл-дың апрель 18-те Көдээ ажыл-агый яамызының аңгы эргеле-линиң тывысканы аңчы биледи читкен, ону күш чок деп санаар.

Хамаатыларның эрге-ажыктарының камгалалында

ИЕ КИЖИНИҢ ЭРГЕЛЕРИН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң прокурорунче хомудал кири-ген соонда хамааты кижиниң социал эргелери эгиттинген болгаш буруулуг удуртукчуларга хемчегни хүлээткен.

Кожуун прокурору уругларның хөгжүм школарының башкызының билдиришкенин хынаан, ол социал эргелерин хажыдып турар деп хомудаан.

Хыналдадан илерээни, Мөңгүн-Тайга кожуун чагырга-зының культура килдизиниң бух-галтериязы уруг божан херээжен кижиниң чаңгыс удааның пособи-ин төлээриниң дугайында доку-ментилерин хүлээп албаан болгаш ону чогуур үезинде санаваан база төлөвзэн болган. Шак ынчаар РФ-тиң Конституциясының 38 болгаш 39 чүүлдеринин, «Уругларлыг ха-маатыларга күрүнө пособиелери-ниң дугайында» Федералдыг хоой-лунуң 3 чүүлүнүн, 2009 чылдың

декабрь 23-те Россияның Кадык камгалал болгаш социал хөгжү-лде яамызының «Уругларлыг ха-маатыларга күрүнө пособиелерин тыпсырының болгаш төлээриниң чурумун болгаш негелделерин ба-дылаарының дугайында» дужаа-лының негелделерин хажыткан.

Прокурорнун хыналдазының соонда федералдыг хоойлужу-дуганы чайладырының талазы-биле негелдени муниципалдыг районнун чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Ан-дриян Шөмбүлче негелдени кири-ген. Ол негелдени сайгарган соонда билдиришкенин ээзинге пособиени төлзэн болгаш культура килдизи-ниң эргелекчизи Ульяна Хертекти болгаш бухгалтер Ай-Суу Ооржак-ты харысалгага онгаан.

Антон БАРАНОВ,

Мөңгүн-Тайга районнун про-курору.

Эрес-дидим тывалар

МААДЫР УГБАВЫС

Немец-фашизмден тыва эки турачыларның хостап кааны Украинада дайын болуп турарын телевизордан көргөш, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи угбамны сактып кээр-дир мен. Ооң немец-фашизмден хостааны черге дайынчаа соксазын, акы-дуңма чурттал чораан орус болгаш украин улустар дайылдашпазын, кижилер бот-боттарын өлүрүшпезин, чаш ажы-төл амыр-менди, аас-кежиктиг чурттазын деп күзээр-дир мен.

Мээң чоок төрелим, ачамның авазының кады төрээниниң уруу Севил — тыва эки турачы дайынчы санитар уругларның бирээзи. Ыраажы хем Чадаананың унунда Чөөн-Хемчик кожуунуң чараш булуңнарының бирээзи Чадаана сумуга Севил Матпаевна Ооржак 1916 чылда төрүтүнгөн. Бичиизинден-не ол кончук орлан-эрес аажы-чаңгы, шыңгы мөзү-бүдүштүг болган. Аныяанда кандыг-даа кадыг-берге ажил-иштен чалданмас, салган сорулгазын чедип албаан шаанда тура дүшпес, сумунуң хөй-ниитижи арзечи кызы турган. Тараа ажаалдазы, сиген кезилдизи дээш, өске-даа ажилдарга аныяктарны башкарар удуртукчу, чонну үжүк-бижикке өөредир башкы, чуртта болгаш делегейде кандыг болушкуннар болуп турарын кижилерге таныштырар агитатор чораан. Арын-шырайы шириин кылдыр көзүлзе-даа, биче сеткилдиг, сагыш човангыр кижик. Ооң

төрүмелинден ындыг аажы-чаңгы бүгү назынында өскерилбейн, ола хевээр арткан.

Севил Матпаевна Тыва Арат Республиканың төвү Кызылга чедип келгеш, үжүк-бижикке хандыр өөренип алгаш, ооң соонда 1936-1938 чылдарда Москвага Чөөн чүк улустарының универ-

дан дыңнаанымның чамдызын бижийин.

Угбамның эң баштай киришкени улуг тулчушкун — Деражно суурну хостаар дээш тулчушкун. Ооң бүдүүзүндө тыва дайынчылар дүнеки хайгылыччеге, немец хайгылыччыларга таваржып, оларның-биле аткы-

Севил угбам санитар эштери-биле тыва, орус дээш, аңгы-аңгы нация чеже совет солдаттарның балыгларын шарып, оларны дайын шөлүндө үндүр сөөртүп, амыттынын камгалаан дээр.

Фронтучу Байлак угбавыс-биле чоокку чылдарда Чадаанаже таксиге кады баткан бис. Эки Севил угбам дугайында чугаалап бээрин оон дилээн мен. «Ол-даа кончук тура-соруктуг, эрес-дидим уруг. Эки турачы санитар кыстар бистерниң улуувус-ла ол. Бистиң аравыстан эң шыырак орустаар кижик Севил. Ону чүгле «Севил угбай» деп хүндүлөп адаар чордус. Аажы-чаңгы дыка шыңгы, ол хирезинде дыка дузааргак, биске чагыг-сөзүн бээр. Эштеривис оолдар өөгү суг үстү берген болза, чамдыкта: «Илип берип көрөм, угбай» — деп дилээрлер. Севил угбайның ине-чүскүү, хендири үргүлчү белең чоруур болгаш, дораан-на иле соп бээр, черле чажам дивес» — деп, Байлак угбай чугаалаарга, дыка өөрээн мен.

Севил Матпаевна — кончук шевер кижик. Черле ажил чок олурбас, дора дээрге даараныр, аргыттынар. Бажыңың соңгаларын, эжиктерин каастап даараны көжөгелер-биле аян кири каастап алган боор. Оруннарны, оларның кырында сыртыктарны угулзалал аргаан чүүлдер-биле чараштыр шып алыр. Бажыңы ке-

зээде арыг-сиги, ооң бажыңы кижик барыксаар, кириксиз Аал-оранынга келген кижилер амдангыг аыш-чеми-биле хуулээр. Мээң угбам Севил угбай кайгамчык кижик чораан.

Тывага ат-сураа билдин чораан юрист Александр Буревич Даваа-биле өг-бүлө тулсагыш-сеткили чаңгыс аай, эдемниг чурттап чордулар. Ол туткан соонда угбамның фамилиязы Севил Даваа апарган. Олар Роза деп уруун чырык кырынга бодарадып, эрге-чак өстүрүп, эки кижик кылдыр кизидип кааннар. Дайын мурун Севил Матпаевна Ким деп оол чораан, ол оглу аар арааш болду. Берге аажыг-шүжүгү угбам шыдажып эрткен.

Севил Матпаевна Ооржактың (Давааның) дайынчы-дугайында даа шаңнал-макталары дыка хөй. Оларның колун бижип каайн. Тыва Арат Республиканың профэвилериниң төп комитетиниң Хүмүкчел бижин 1943 чылда тыва кан, дайын соонда Республиканың Ордени-биле шаңнаткан, 1945 чылда «Германияны тиилээ дээш» медаль-биле шаңалган, Ордени-медальдарын шупту санаар болза, дыка хөй.

Мээң угбам Севилдин ооржак хевири, бүдүргөн ажил-үлүгү бистиң чүректеривиске, ооржак уруг-дарынының, ук-салгалың сагыш-сеткилинге кажан кездештер де артар.

Өшкү-Саар ТАСПАНЧИ

Тыва эки турачылар, мурунунда Севил Ооржак.

ситединге база өөренип чораан. Дайын мурунунда, тыва эки турачы аъттыг эскадроннуң санитар-инструктору болгужеге, Тыва Арат Республиканың Устүкү шүүгүзүңгө беш чыл дургузунда секретарьлар база ажилдап каалган. Ооң дайынга киржип чораан дугайында угбамдан аныяамда чугаа эрээримге: «Өлүм-чидим, хан-чин, өлгөн-читкен кижилер-дир, ында эки чүү боор» — дээш, дайылдажып турганының дугайында чугаалавас. Ачамга ханын чугаалап берген боор, ачам-

лашкан чүве-дир. Баян Төгүс, Сундуй-оол суглар балыглаткан, оларга баштайгы эмчи дузазын Севил угбам чедирип, балыгларын шарып берген кижик-дир. Деражно дээш тулчушкунга маадырлыгы-биле өлгөн чаңгыс чер-чурттуглары Монгуш Сат, Түлүш Сенгии сугларның чүректери сокпайн барган хирезинде, ханы хөй төктүп чыдар боорга, угбам ыглап-ыглап, оларның балыгларын шарып орган-дыр. Ровно облазын, ооң хоорай, суурларын хостаан тулчушкуннар үезинде

КҮРҮНЕ ӨГ-БҮЛЕДЕН ТУРГУСТУНАР

Өг-бүлө, ооң тургустунары ниитилелге, күрүнеге эң кол айтырыгларның бирээзи деп чүве бүгүдөгө билдингир. Маңаа 30-40 чылдар үезинде кандыг байдалдыг турганыл база бо хүннерде кандыг байдалда келген, ооң ылгалы кандыгыл деп чүвеге доктааксап тур мен. Хар-назыным сезен чоокшулап турар болгаш ол үени билдир мен.

Тыва улуг ССРЭ-ге каттышкан соонда хамааты бижилгелер эгелээн. Ашак-кадай болуп, өг-бүлө тутканнарга ХБАБ килдизиниң сүлдө демдектиг таңмазы-биле быжыглан шыңзылгаларны тыпсып, кижилерниң адын, фамилиязын, адазының адын бижээн херечилелдерни берип эгелээн.

Ооң мурунунда бистиң өгбелеривис өг-бүлө туткаш, хөй ажы-төлүн, мал-маганын, чиир тараазын өстүрүп, чурттап чораан арбан-сумузуң байыдып, ниити чаа тургустунган күрүнени быжыглап чораан. Мен ынчан 1938 чылда 5 харлыг турган мен. Өг-бүлениң беш уруунуң эң улуу. Авам, ачам ол үеден эгелеп өг-бүлениң ажил-

дарынга чоорту өөредип, хөй, инек кадартып эгелээн. Мал кадарары — белең эвес ажил. Ол шагда мал оору турбаан, ийи-чаңгыс бөрү халдаан боор чүве. Малды кадарып хайгаараарда одарын солуп, ойттуг черлерге дозул кадарар. Черде ойт-сигенни кайы хамаанчок саза бастырбас.

Ам бодап оларымга, бистиң ада-иевис зооветеринарияның негелдизин боттарының хире-шаа-биле сагып турган хевирлиг. Бир өг-бүлө беш-алды ажы-төлдүн, харын-даа оон хөй болур. Бистиң сумуга он дөрт ажы-төлдүг өг-бүлө турган. Мынча хөй ажы-төл өзүп кээр-ге шуптузун ажилга өөредир, бирээзи тараа соктаар, өскези өдөк девискээрин, кажаазын аштаар, бирээзи мал кадарар дээш-ле, ажил-ла хөй.

Мынчаар ажилга өскөн уругларның школага өөрөдигези-даа, чуруму-даа эки, олардан езулуг хөй-ниитиниң, күрүнениң бүгү талазы-биле кижизиттинген хамаатылары үнүп турган.

Шаанда өгбелеривис «Кижиниң байы — ажы-төлүндө» дээни дыка-ла ханы уткалыгдыр. Өг-бүлө туткан кижилер чуртталгазының төнчүзүңгө чедир кады чурттаар, өске өг-бүлө тутуп, чарылган деп чүве кижик дыңнавас, чүгле өлүм-чидим чарып болур турган. Кайызының-даа ада-иези база өгленишкен ийи аныяк кижиниң дугуржулгасы демги таңмалыг шыңзылга бижиктен күштүг турган.

Амгы үеде кандыгыл? Дыка хөй аныяктар улгады берген назылыглар үлегерлиг өг-бүлелер санынче кирип турары өөрүнчүг-дүр. Чүге дээрге быжыг, туруштуг өг-бүлелер суму, кожуун, Тыва күрүнени быжыглап турары ол. Кандыг-даа күрүне өг-бүледен тургустунган болур.

Мен сөөлгү үеде кожуун чагыргазының дилээ-биле кожуунда хөй-ниити организациялары-биле ажил чорудар чөвүлелдин удуртукчузу болуп, тускай устав-саавырлыг ажилдап турар мен. Неделяның

вторник, четверг хүннеринде хөй-ниити хүлээп алышыкынны ажыдып алган бис. Маңаа өг-бүлө дугайында айтырыгларлыг аныяк-даа, улуг назылыглардаа кээп турар.

Чоокта чаа Борис Шагдырович, Лидия Лодайовна Дамбалар кээп, боттарының арга-сүмезин бергеннер. Олар өг-бүлө тутканындан бээр бежен чыл оюн демдеглээн. Кайызы-даа — башкы, хар-назыны улгады-даа берген болза, боттарының ажы-төлүнүң уругларын кижизидип, дузалал ажил-агыйын сайзырадып чурттап олурарлар.

Бир аныяк өг-бүлө чара бадыланчып алыр дээривиске ХБАБ чери хуусаа берип каар чүве-дир. Ону дүргедидир хевир бар бе деп айтырар-дыр. Чөвүлелдин мурунундан бо аныяк өг-бүлөгө амыдыралдың дугайында тайылбырдан, аңаа немей япон күрүнениң дуржулганын чугаалаар ужурга таварыштым. Ында аныяк өг-бүлө тутар деп шийтпирлиг аныяктар тускай курсту 1 чыл өөрөнгөш, өг-бүлө тутуп чурт-

таарынга белең деп диплом алгаш, ам ХБАБ-ка демги күрүне таңмалыг бижикти алгаш өгленир. Ол курска аныяк өг-бүлө, күрүнеге ужур-утказы, херээжен харылзаа, уруг-дары кижизидилгези дээш, өөрөтпө айтырыгы чок. Ооң түннелинде делегейде эң улуг назылыглар Японияда ортумаа-биле херээженнер — 82, эр кижилер 81 хөй чедир чурттаар. А бисте кандыг ийик, пенсия назыны безин четпес, арагалаар кижилер 4 хар чедип тура «дуу оран» чоруптар. Мындыг хевирлиг тайылбырны кылыривиске демги аныяк өг-бүлө ол ояр келбээ. Бир өг-бүлө быжыглаттыгы деп билдим.

Ынчангаш мээң саналым суур, кожуун, хоорай бүрүзүң аныяк өг-бүлелер-биле ажилдаар хөй-ниити чөвүлелдерин тургузуп, оларга чагырга черлери солун-сеткүүл дамчыштыр суртаал ажилын чорудары чугула.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООД, Улуг-Хем кожуунуң административиясында хөй-ниити организациялары-биле ажил чорудар чөвүлелдин даргазы.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77. КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6079. Чагыг 129. Номери парлагаже дузагааны: график езуугар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылар.